

Sabah Di Bawah Pentadbiran BERJAYA, 1976-1985: Satu Tinjauan

Ho Hui Ling

Pendahuluan

Tahun 1975 telah mencatatkan lembaran baru dalam arena politik di negeri Sabah. Pada tahun ini, buat pertama kali sebuah parti bukan bercorak perkauman tetapi berbilang kaum telah ditubuhkan, iaitu Parti Bersatu Rakyat Jelata Sabah atau dikenali sebagai parti BERJAYA. Penubuhan parti ini menunjukkan kejayaannya apabila ia berjaya menguasai kerajaan dan pentadbiran Sabah bermula pada tahun 1976 hingga 1985. Kertas kerja ini bertujuan untuk meneliti sumbangan parti BERJAYA terhadap pembangunan negeri Sabah dalam pelbagai aspek, iaitu politik dan pentadbiran, sosial dan ekonomi. Walaupun akhirnya BERJAYA gagal mempertahankan penguasaannya dalam politik Sabah, tetapi sepanjang pentadbirannya (1976-1985), BERJAYA telah membawa banyak pembangunan kepada negeri Sabah. Pembangunan itu menjadi asas kepada kemajuan dan pembangunan negeri Sabah pada tahun-tahun berikutnya.

Kemenangan dan Pemerintahan Parti BERJAYA

Kebangkitan kesedaran politik berparti di negeri Sabah bermula selepas gagasan Malaysia diumumkan oleh Tunku Abdul Rahman pada Mei 1961.¹ Dengan itu, parti-parti politik mula ditubuhkan. Parti politik pertama yang dibentuk di Sabah ialah *United National Kadazan Organization* (UNKO). Sebagaimana namanya, UNKO yang ditubuhkan pada Ogos 1961 adalah parti politik suku Kadazan yang

berpusat di pantai barat Sabah.² Empat bulan selepas penubuhan UNKO, *United Sabah National Organization* (USNO) yang mewakili cita-cita dan objektif komuniti Melayu Muslim dibentuk di Sabah pada Disember 1961.³

Sementara itu, orang Murut berasa bimbang bahawa kemungkinan akan ketinggalan dalam arus perubahan yang pesat di Sabah berbanding dengan orang Kadazan dan orang Melayu Muslim telah menubuhkan *United National Pasok Momogun Organization* (Pasok Momogun) pada 4 Januari 1962.⁴ Melihat kepada perkembangan itu, orang Cina di Sabah turut menubuhkan parti politik mereka bagi memelihara kepentingan kaumnya, iaitu *North Borneo Democratic Party* (NBDP) di Kota Kinabalu dan *United Party* (UP) di Sandakan dibentuk pada Februari 1962.⁵

Bagaimanapun, parti-parti ini lebih menjurus kepada kepentingan kaum masing-masing dalam perkembangan politik di Sabah menjelang pembentukan Malaysia. Parti-parti ini bertujuan mewakili, melindungi dan memajukan kepentingan kaum yang diwakilinya dalam proses Sabah ke arah berkerajaan sendiri dan kemerdekaan. Pada Oktober 1961, kerajaan British mengumumkan pilihanraya pertama bagi Sabah akan diadakan secepat mungkin untuk menyediakan penduduk Sabah ke arah berkerajaan sendiri. Dengan itu, parti-parti politik di Sabah akhirnya mencapai persetujuan di mana mereka bergabung untuk membentuk satu pakatan bersama yang dikenali sebagai Parti Perikatan Sabah. Pembentukan Parti Perikatan Sabah bertujuan untuk memupuk persefahaman dan kerjasama politik antara parti politik di Sabah sebagai cara ke arah mempersiapkan negeri Sabah untuk menyertai Malaysia dan menggerakkan proses pilihanraya secepat mungkin di negeri Sabah. Namun demikian, unsur perkauman masih kuat di kalangan komponen parti-parti dalam Parti Perikatan Sabah.

Di negeri Sabah, parti berbilang kaum yang pertama hanya lahir pada 15 Julai 1975. Parti itu ialah Parti Bersatu Rakyat Jelata Sabah (BERJAYA) yang diketuai oleh Tun Mohd Fuad Stephens. Keahlian parti ini dibuka kepada penyertaan penduduk berbilang kaum di Sabah. Penubuhan BERJAYA diisytiharkan di Hotel Borneo, Tanjung Aru, Kota Kinabalu. Tujuan utama penubuhannya ialah untuk menjatuhkan kuasa politik Tun Datu Mustapha Datu Harun yang menjadi Ketua Menteri Sabah di dalam Kerajaan Perikatan USNO-SCA ketika itu.⁶ Kelahiran BERJAYA telah memeranjatkan rakyat dan juga pemimpin-pemimpin tempatan Sabah. Parti yang dirancang dengan teliti itu dikatakan mendapat restu kerajaan pusat yang dipimpin oleh Tun Abdul Razak kerana tidak puas hati dengan pentadbiran Tun Mustapha di Sabah yang bercorak autokratik, berlaku penyalahgunaan kuasa, pemborosan wang rakyat oleh kerajaan Mustapha dan keengganan menurut saranan yang diatur oleh kerajaan pusat. Pada masa yang sama, Tun Mustapha hendak mengeluarkan Sabah dari Malaysia.⁷ Oleh itu, kerajaan pusat

memberi sokongan kepada penubuhan sebuah parti politik baru yang boleh menggantikan pentadbiran Tun Mustapha di Sabah.

Terdapat lima objektif penting dalam dasar perjuangan parti BERJAYA. Pertama, mempertahankan integriti, kemerdekaan dan status demokrasi negara serta menyanjungi prinsip-prinsip Rukun Negara. Kedua, memelihara dan menjaga hak serta kepentingan Sabah dalam Malaysia. Dasar ketiga pula ialah menanam semangat nasionalisme di kalangan rakyat berbilang kaum di negara ini dan membentuk akhlak serta keperibadian bangsa dalam usaha ke arah mencipta sebuah masyarakat yang adil, makmur dan stabil. Seterusnya, dasar perjuangan yang keempat ialah pembahagian kekayaan dan peluang-peluang secara seimbang bagi menjamin kemakmuran untuk semua rakyat Sabah. Kelima, untuk menjamin dan memajukan kedudukan istimewa penduduk tempatan serta hak-hak perlembagaan dan keistimewaan setiap warganegara di Sabah di dalam negara Malaysia yang berbilang bangsa, kebudayaan dan agama.⁸

Dalam pilihan raya umum di Sabah pada April 1976, parti BERJAYA telah menewaskan parti USNO. Parti BERJAYA telah memenangi 28 kerusi daripada 48 kerusi yang dipertandingkan. Manakala, 20 kerusi lagi dimenangi oleh parti USNO. Dengan kemenangan itu, parti BERJAYA telah mengambil alih pentadbiran di Sabah. Kabinet kerajaan BERJAYA telah diumumkan pada 20 April 1976 dengan Tun Mohammad Fuad Stephens sebagai Ketua Menteri Sabah dan Datuk Harris Salleh sebagai Timbalan Ketua Menteri Sabah dan Menteri Pembangunan Luar Bandar. Peter Mojuntin pula dilantik sebagai Menteri Kerajaan Tempatan dan Perumahan, James Ongkili sebagai Menteri Pertanian dan Perikanan dan Chong Thian Vun sebagai Menteri Perhubungan dan Kerjaraya.⁹ Dalam kabinet pertama BERJAYA ini telah dapat dilihat bahawa keanggotaannya terdiri daripada semua kaum utama di negeri Sabah. Ini selaras dengan dasar asas penubuhan parti BERJAYA, iaitu sebagai sebuah parti berbilang kaum.

Namun demikian, nahas udara pada 6 Jun 1976 di Sembulan berdekatan Kota Kinabalu telah mengorbankan Tun Fuad Stephens dan beberapa pemimpin kabinet BERJAYA seperti Datuk Peter Mojuntin, Datuk Salleh Sulong, Datuk Chong Thian Vun dan Datuk Dairus Binion. Dengan itu, Datuk Harris Salleh telah dilantik sebagai Ketua Menteri Sabah menggantikan Tun Fuad Stephens dan Datuk James Ongkili sebagai Timbalan Ketua Menteri.¹⁰ Selama lebih kurang 10 tahun berkuasa di Sabah, kerajaan BERJAYA telah membawa banyak sumbangan kepada pembangunan dan kemajuan negeri Sabah dalam pelbagai bidang.

Politik dan Pentadbiran

Dalam usaha terus mendapat restu dan sokongan daripada kerajaan pusat, Datuk Harris Salleh sebagai Ketua Menteri Sabah mempunyai empat prinsip yang selalu menjadi pedoman tindakan politiknya. Pertama, menyanjung tinggi Perlembagaan Malaysia. Kedua, Perlembagaan Sabah. Ketiga, kepentingan rakyat Sabah dan keempat, menghormati kepimpinan Datuk Hussein Onn sebagai Presiden Barisan Nasional. Dengan berpegang kepada empat prinsip ini, maka Sabah akan tetap utuh dalam Malaysia di samping kepentingan rakyat Sabah tetap dibela dan hubungan yang erat di antara Kota Kinabalu dengan Kuala Lumpur akan terus terjalin. Dasar Datuk Harris Salleh juga telah dapat memenangi kehormatan pihak kerajaan pusat terhadap tanggungjawab politik beliau serta kepimpinan BERJAYA dalam konteks Sabah dan juga dalam hubungan Sabah dengan kerajaan pusat.¹¹ Hubungan ini juga telah menyebabkan kerajaan pusat memberi sokongan berterusan kepada kerajaan BERJAYA di Sabah.

Parti BERJAYA muncul sebagai sebuah parti berbilang kaum dan mewakili semua kaum di negeri Sabah. Penyatuan kaum dapat dilihat di Sabah setelah parti BERJAYA memenangi pilihan raya tahun 1976. Dengan itu, semua kaum telah disatukan di bawah satu parti politik yang sama. Semua kaum di Sabah yakin tentang kemampuan parti BERJAYA untuk memajukan taraf ekonomi rakyat serta dapat menjaga kebajikan rakyat tanpa mengambil kira suku kaum dan perbezaan agama. Ini selaras dengan matlamat dan dasar perjuangan parti BERJAYA yang terletak pada kerjasama rapat antara pelbagai suku kaum yang wujud di Sabah.¹²

Selaku Ketua Menteri, Datuk Harris Salleh telah menjalankan pentadbiran yang menguntungkan semua etnik di negeri Sabah. Antaranya, memperkenalkan hak demokrasi rakyat dengan memberi kebebasan kepada orang Kadazan Dusun dan rakyat beragama Kristian untuk bergiat cergas dalam politik dan persatuan Kristian. Malahan, kerajaan BERJAYA telah mempertimbangkan peruntukan bagi membina beberapa gereja seperti *Sacred Heart Cathedral*.¹³ Begitu juga, kerajaan BERJAYA telah menghapuskan dasar pengislaman secara beramai-ramai dan secara paksaan di Sabah yang dijalankan di kalangan penduduk bukan Islam oleh Tun Mustapha sebelum itu. Dasar ini penting dalam menjamin keutuhan Kerajaan BERJAYA yang mendapat sokongan kuat daripada kaum Kadazan Dusun yang merupakan kumpulan penduduk terbesar di Sabah. Dasar terbuka kerajaannya dalam pilihan raya tahun 1981.

Namun demikian, pada masa yang sama, Datuk Harris Salleh tetap tidak lupa menjaga kepentingan orang Islam di Sabah. Ini kerana beliau sedar bahawa untuk menjamin kekuatan partinya, kepentingan Bumiputera Islam tidak boleh diabaikan. Untuk menjaga perpaduan

orang Islam, kerajaan BERJAYA telah melaksanakan beberapa dasar bagi menjamin kedudukan agama Islam sebagai agama rasmi di Sabah. Antaranya, Pusat Latihan Dakwah ditubuhkan dengan kerjasama Majlis Ugama Islam Sabah (MUIS) dan pembinaan masjid di beberapa daerah penting seperti di Labuan, Sandakan dan Keningau. Kerajaan juga menggalakkan MUIS menjalankan kegiatan dakwah Islamiah secara lebih sistematik. Kerajaan negeri juga telah memperuntukkan sebanyak \$12 juta kepada MUIS untuk menjalankan projek-projek yang dapat memanfaatkan agama Islam dan masyarakat Islam di Sabah. Selain itu, kerajaan BERJAYA juga turut memberi sumbangan wang sebanyak \$50 juta bagi pembinaan kompleks ibu pejabat MUIS yang menelan perbelanjaan \$150 juta.¹⁴

Para pemimpin BERJAYA telah mengisytiharkan "tanggungjawab bersama" dalam pemerintahan dimana dasar dan pelaksanaannya adalah hasil daripada perbincangan dan keputusan ahli-ahli kabinet, bukan dibuat oleh orang perseorangan. Dasar pemerintahan sebegini menunjukkan bahawa parti BERJAYA mementingkan hasrat dan suara majoriti rakyat. Di samping itu, kerajaan BERJAYA juga turut memberi kebebasan bersuara di kalangan rakyat untuk membicarakan segala rintihan mereka sama ada melalui akhbar mahupun majlis-majlis dialog yang diadakan dengan pemimpin tempatan.¹⁵ Secara tidak langsung, suara hati, kehendak dan pandangan rakyat akan diketahui oleh pemimpin dan Ketua Menteri Sabah.

Dasar kerajaan tersebut dapat dilihat melalui pelancaran Rancangan Buku Merah. Rancangan Buku Merah dilancarkan oleh Datuk Harris Salleh untuk semua kampung di Sabah. Melalui rancangan itu, setiap kampung akan dapat melihat jenis-jenis bantuan dan pembangunan yang bakal diberikan oleh kerajaan dari masa ke semasa. Begitu juga, penduduk kampung dapat mengetahui tindakan lanjutan daripada Jawatankuasa Pembangunan Kampung terhadap rancangan-rancangan yang sudah diluluskan oleh kerajaan negeri. Dengan adanya rancangan itu, maka wakil rakyat, pegawai kerajaan dan orang ramai bersama-sama bertanggungjawab untuk melaksanakan rancangan-rancangan yang telah diluluskan. Datuk Harris Salleh telah melawat dan meninjau sendiri segala rancangan pembangunan yang dijalankan dan mendengar rintihan serta kegelisahan rakyat.¹⁶ Pentadbiran sebegini telah dapat merapatkan hubungan antara pemimpin dengan rakyat dan sekaligus dapat menanam keyakinan rakyat terhadap kerajaan. Keadaan itu terbukti dalam pilihan raya tahun 1981 dimana parti BERJAYA memenangi 44 daripada 48 kerusi yang dipertandingkan.¹⁷ Keputusan pilihan raya ini menunjukkan bahawa BERJAYA masih mendapat sokongan rakyat Sabah dan membolehkannya terus menerajui tampuk pemerintahan di Sabah.

Pembangunan Ekonomi

Selain kemajuan politik, parti BERJAYA turut prihatin terhadap kemajuan ekonomi rakyat. Dalam hal ini, kemajuan ekonomi yang diutamakan ialah pembasmian kemiskinan di kalangan rakyat khususnya di kawasan luar bandar. Untuk itu, pelbagai projek pembangunan telah dijalankan dengan bantuan yang diberikan oleh pihak kerajaan pusat. Antaranya, rancangan ekonomi rakyat yang bertujuan mempercepatkan pembangunan yang dapat memberi pendapatan kepada penduduk luar bandar. Melalui rancangan ini, kerajaan akan mengadakan sekurang-kurangnya satu projek di tiap-tiap kampung sama ada dalam bidang pertanian, kraftangan dan sebagainya. Projek-projek seperti itu dapat menyumbang kepada sumber pendapatan penduduk tempatan. Dalam rancangan ekonomi rakyat, Datuk Harris Salleh turut menekankan tentang perusahaan kraftangan seperti membuat bakul daripada rotan atau buluh. Melalui perusahaan ini, sedikit sebanyak dapat mengurangkan kadar inflasi kerana barang-barang tersebut boleh didapati di tanahair dan tidak perlu diimport dari luar.

Di samping itu, kerajaan BERJAYA melakukan pembaharuan dalam bidang ekonomi negeri Sabah dengan memberi penumpuan kepada sektor pertanian. Para petani di kawasan luar bandar digalakkan mengusahakan tanaman yang dapat mengeluarkan hasil bagi menampung pendapatan mereka. Untuk itu, kerajaan telah menubuhkan Lembaga Pembangunan Tanah Sabah (*Sabah Land Development Board/SLDB*) yang lebih sistematik bagi menggalakkan para petani mengusahakan tanah mereka sendiri. Selain itu, bantuan kewangan, bantuan teknikal dan kemudahan pasaran kepada petani luar bandar juga telah disediakan bagi menggalakkan mereka melibatkan diri dalam kegiatan pertanian yang lebih produktif dan moden. Sasaran Lembaga Pembangunan Tanah Sabah ialah antara 1,000 hingga 2,000 keluarga petani setiap tahun. Usaha ini telah dapat membantu meningkatkan keadaan ekonomi penduduk dan kawasan luar bandar yang kurang produktif.¹⁸

Selaras dengan Rancangan Malaysia Ketiga, kerajaan BERJAYA menggalakkan penglibatan penduduk Bumiputera dalam sektor perniagaan, perindustrian dan pertanian dengan kerjasama daripada kaum bukan Bumiputera. Untuk itu, kerajaan telah memberi peluang yang luas kepada Bumiputera bergiat aktif dalam sektor perniagaan dan perindustrian. Kerajaan menganjurkan seminar dan ceramah berkaitan pengurusan modal serta mendapatkan kerjasama daripada pemodal-pemodal tempatan dan luar negeri untuk membangunkan sektor-sektor ekonomi di Sabah.

Kerajaan BERJAYA telah mengubah struktur ekonomi Sabah dari pengeluaran bahan mentah kepada pengeluaran bahan-bahan industri. Ini selaras dengan objektif untuk meningkatkan status sosioekonomi

penduduk Bumiputera. Dengan itu, kerajaan negeri telah dapat menubuhkan badan-badan seperti Koperasi Pembangunan Desa (KPD), Koperasi Pembangunan Perikanan (Ko-Nelayan), Koperasi Jelata Sabah (KOJASA), dan Sabah Forestry Development Authority (SAFODA).¹⁹

Koperasi Pembangunan Desa (KPD) ditubuhkan pada tahun 1976 untuk mempercepatkan pembangunan luar bandar terutamanya pembangunan tanah, penubuhan pusat memproses dan mewujudkan usahasama dengan syarikat kerjasama pembangunan tanah. Di samping itu, KPD juga bertindak sebagai juru nasihat kepada petani-petani bagi memproses hasil-hasil pertanian mereka. Dalam hal ini, terdapat tiga peringkat pelaksanaan KPD iaitu yang pertama pengeluaran, kedua pemprosesan dan yang ketiga ialah perlaksanaan. Pada peringkat pengeluaran, KPD telah membantu para petani dengan pelbagai cara melalui Skim Pinjaman Luar Bandar. Melalui cara ini, ia dapat membantu meningkatkan kedudukan ekonomi rakyat desa seperti penanaman ubi kentang dan bawang di Kundasang dan ladang kacang tanah di Sodomon, Keningau.²⁰

Selain itu, KPD turut menubuhkan sebuah anak syarikat yang dinamakan Agensi Pemasaran Bersama atau Joint Marketing Agency. Badan itu bertanggungjawab untuk membantu petani mengatur pemasaran hasil-hasil pertanian mereka dan mereka tidak perlu bersusah payah dalam memasarkan hasil tanaman secara persendirian. Melalui KPD dan projek yang berupa pembangunan luar bandar, kerajaan dapat mendidik dan mengubah cara berfikir penduduk desa terutama para petani untuk menerima teknologi moden bagi meningkatkan hasil pengeluaran pertanian mereka. Ini merupakan satu langkah bijak untuk memberi pekerjaan kepada belia-belia di kampung dan membendung perpindahan mereka dari desa ke kota bagi mencari pekerjaan. Secara tidak langsung kerajaan bukan sahaja dapat membangunkan pertanian di kawasan luar bandar malah dapat memerangi kemiskinan.²¹

Manakala, Koperasi Pembangunan Perikanan (Ko-Nelayan) yang ditubuhkan pada tahun 1976 bertujuan mengumpulkan semua nelayan bagi memaksimumkan penggunaan bot dan perkakas serta pemasaran dengan bantuan kerajaan. Ko-Nelayan juga memberi bantuan subsidi dan pinjaman kewangan, menyediakan kemudahan peralatan dan sebagainya bagi meningkatkan taraf sosioekonomi nelayan. Selain Ko-Nelayan, juga terdapat penyertaan Jabatan Perikanan dalam mengembang dan memajukan sektor perikanan di Sabah. Dalam hal ini, kerajaan Sabah telah memperuntukkan sebanyak \$50 juta bagi menjayakan projek-projek yang berkaitan dengan nelayan dan memberi geran sebanyak 40% dan 60% lagi berupa pinjaman kepada para nelayan bagi memajukan kegiatan mereka. Ini bermakna para nelayan hanya perlu membayar balik pinjaman sebanyak 60% dan 40% lagi

adalah sebagai subsidi dari kerajaan.²² Selain itu, rancangan perikanan air tawar bermula pada tahun 1979 hasil dari usaha Ko-Nelayan untuk memperbaiki sumber perikanan dan meningkatkan pendapatan nelayan. Dalam hal ini, Ko-Nelayan telah mengenalpasti lebih kurang 40,000 hektar kawasan tanah yang sesuai untuk kegiatan perikanan air tawar di Sabah.²³ Penubuhan Ko-Nelayan dapat memperlihatkan kerajaan BERJAYA berusaha untuk memperbaiki dan meningkatkan kehidupan kaum nelayan yang selama ini terpinggir.

Salah satu manifesto parti BERJAYA dalam pilihan raya adalah untuk menurunkan harga barang-barang di Sabah. Antara langkah yang dilakukan bagi mengatasi masalah ini ialah dengan menubuhkan Koperasi Jelata Sabah (KOJASA). Penubuhan KOJASA selain dari membantu kaum Bumiputera berniaga, turut berusaha menstabilkan harga barang-barang harian kepada rakyat. Antara rancangan yang dilaksanakan ialah menubuhkan kedai-kedai rakyat di setiap pekan dan daerah untuk menjalankan perniagaan kedai runcit dan borong.²⁴ Penubuhan KOJASA ini secara tidak langsung telah menggalakkan penduduk tempatan melibatkan diri dalam perniagaan runcit.

Di samping itu, rancangan bagi masyarakat desa turut dilaksanakan memandangkan kira-kira 90% rakyat Sabah tinggal di desa, pihak kerajaan BERJAYA telah mengadakan Rancangan Kampung Contoh dengan melaksanakan 26 projek. Kampung Contoh ditubuhkan di seluruh negeri Sabah dengan bantuan kemudahan kesihatan, jalan raya dan pertanian serta bantuan wang sebanyak \$5,000 bagi setiap Kampung Contoh daripada pihak kerajaan.²⁵

Dalam pembangunan sumber perhutanan, kerajaan BERJAYA mengambil langkah mengurangkan eksport kayu balak kepada 50% pada tahun 1981. Ini bertujuan supaya pemprosesan kayu balak boleh dilakukan di Sabah bagi memperolehi harga yang lebih baik untuk sektor pembalakan. Untuk menggalakkan pembangunan kayu balak, Kerajaan BERJAYA mendirikan tiga buah kompleks pembalakan di Sabah, iaitu di Sandakan, Tawau dan Lahad Datu bagi memproses balak tempatan bagi tujuan eksport dan kegunaan tempatan.²⁶ Sementara itu, *Sabah Forestry Development Authority* (SAFODA) telah ditubuhkan sebagai badan yang menguruskan sumber perhutanan dengan tujuan untuk mengawal pengeluaran dan perlindungan sumber-sumber perhutanan. Pengeluaran sumber perhutanan terdiri daripada balak, papan gergaji dan papan lapis yang kebanyakannya untuk tujuan pengeksporan.²⁷

Datuk Harris Salleh telah melancarkan Skim ABC ketika merasmikan kilang batu-bata di Penampang pada 2 April 1978. Skim ini bertujuan untuk memberi kawasan balak kepada para pemimpin masyarakat di seluruh Sabah. Di bawah skim ABC, Datuk Harris Salleh telah memilih 1,200 pemimpin untuk menjadi ahli koperatif yang diberi kawasan balak.²⁸ Datuk Harris Salleh menerangkan tujuan skim ini

kepada penduduk luar bandar supaya mereka boleh bertemu dengan pemimpin mereka untuk mendapatkan sebarang bentuk bantuan daripada mereka di kawasan masing-masing. Skim ini bertujuan untuk membina kekuatan kewangan pemimpin tempatan supaya mereka mempunyai sumber kewangan yang cukup untuk menampung semua tuntutan daripada penduduk bagi memperoleh bantuan kerajaan.²⁹

Di samping itu, selaras dengan Dasar Ekonomi Baru, sebuah jawatankuasa telah dibentuk di bawah pimpinan Datuk Harris Salleh untuk membantu rakyat Bumiputera menyertai sektor perniagaan dan perindustrian. Di bawah rancangan ini, tumpuan diberikan kepada latihan teknik untuk belia-belia terutama kemahiran dan pengetahuan yang diperlukan untuk mendapatkan pekerjaan di sektor-sektor ekonomi penting.

Projek-projek pembangunan ekonomi yang dibincangkan di atas adalah selaras dengan objektif utama dasar ekonomi kerajaan BERJAYA di negeri Sabah. Antaranya adalah untuk memperbaiki taraf hidup rakyat terutamanya di kawasan luar bandar melalui rancangan-rancangan pembangunan dan perkhidmatan sosial seperti kesihatan dan perumahan, mengembangkan perbelanjaan pembangunan untuk tujuan mengwujudkan pertumbuhan ekonomi dan juga menambahkan lagi peluang-peluang pekerjaan dan sebagainya.³⁰

Secara keseluruhannya, usaha-usaha yang dijalankan oleh kerajaan BERJAYA telah membawa kepada pertumbuhan ekonomi Sabah. Ini dapat dilihat dalam prestasi perdagangan negeri Sabah berdasarkan nilai eksport dan import. Jadual 1 menunjukkan prestasi perdagangan Negeri Sabah semasa kerajaan BERJAYA di antara tahun 1975-1980. Daripada jadual ini dapat dilihat berlaku peningkatan dalam nilai eksport dan import negeri Sabah pada tahun 1975, 1978 dan 1980. Nilai import telah meningkat dari \$1,011.6 juta pada tahun 1975 kepada \$1,697.4 juta pada tahun 1978 dan seterusnya \$3,061 juta pada tahun 1980. Sementara itu, nilai eksport pula bertambah dari \$1,011.2 juta pada tahun 1975 kepada \$2,960.1 juta pada tahun 1978 dan \$4,473.6 juta pada tahun 1980.

Jadual 1
Prestasi Perdagangan Negeri Sabah, 1975-1980

Tahun	Import (\$ juta)	Eksport (\$ juta)
1975	1011.6	1011.2
1978	1697.4	2960.1
1980	3061.0	4473.6

Sumber: Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia-Yayasan Sabah, 1986, hlm. 313.

Sementara itu, dalam taksiran jumlah keluaran dan perkhidmatan yang memberi sumbangan kepada Keluaran Domestik Kasar/KDK (*Gross Domestic Product/GDP*) negeri Sabah pula mencatatkan sebanyak \$400 juta pada tahun 1963 dan meningkat kepada \$7.5 ribu juta pada tahun 1986.³¹

Begitu juga, di bawah kerajaan BERJAYA, kadar kemiskinan di negeri Sabah dan kawasan bandar dengan luar bandar telah menurun. Jadual 2 menunjukkan kadar kemiskinan di Sabah dari tahun 1976 hingga 1982. Kadar kemiskinan di Sabah keseluruhannya telah berkurangan dari 58.3 peratus pada tahun 1976 kepada 41.1 peratus pada tahun 1979 dan 29.2 peratus pada tahun 1982. Manakala kadar kemiskinan di kawasan bandar sahaja juga didapati telah menurun dari 25.9 peratus pada tahun 1976 kepada 21.3 peratus pada tahun 1979 dan 15.9 peratus pada tahun 1982. Pada masa yang sama, kadar kemiskinan di kawasan luar bandar di Sabah turut menurun dari 65.7 peratus pada tahun 1976 kepada 50.1 peratus pada tahun 1979 dan 36.1 peratus pada tahun 1982.

Jadual 2
Kadar Kemiskinan di Sabah, 1976-1982

	1976 (%)	1979 (%)	1982 (%)
Sabah	58.3	41.1	29.2
Bandar	25.9	21.3	15.9
Luar Bandar	65.7	50.1	36.1

Sumber: Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia-Yayasan Sabah, 1986, hlm. 361.

Kemajuan Dalam Bidang Sosial

Setelah kerajaan BERJAYA mengambil alih pentadbiran di Sabah, perkara yang dilakukan dalam bidang sosial ialah memastikan semua panduan prinsip Rukun Negara diikuti sebagai asas kepada parti. Kerajaan BERJAYA telah menggalakkan pemupukan semangat cintakan bangsa dan negara, pemeliharaan keharmonian dan perpaduan bangsa serta negara. Pada masa yang sama, kerajaan juga menggalakkan persatuan pelbagai kebudayaan bergabung di bawah satu Persatuan Kebudayaan Negeri untuk mempercepatkan proses integrasi di negeri Sabah.³² Untuk mewujudkan perpaduan dan integrasi kaum di Sabah, kerajaan telah menubuhkan Kementerian Kebajikan Masyarakat dan Perpaduan Negara yang bertujuan untuk menggalakkan dan memperbaiki kesejahteraan rakyat ke arah mencapai perpaduan negara.³³

Sementara itu, kerajaan negeri telah bekerjasama dengan kerajaan pusat dalam menyediakan dan meningkatkan perkhidmatan pendidikan, kesihatan dan kebajikan kepada penduduk Sabah. Dalam Rancangan Malaysia Ketiga telah diperuntukkan sebanyak \$167.2 juta bagi meningkatkan taraf pendidikan dengan mendirikan lebih banyak sekolah dan maktab perguruan di Sabah. Terdapat sepuluh buah sekolah menengah yang ditubuhkan di Sabah di bawah kerajaan BERJAYA sehingga tahun 1980. Kebanyakan sekolah menengah itu didirikan di kawasan luar bandar seperti Kudat, Kota Marudu, Kundasang, Jaun Gusi, Tenghilan, Tambunan, Beluran, Membakut dan Wetson di samping pembinaan maktab perguruan di Keningau pada tahun 1985. Ini berikutan jumlah guru pelatih telah meningkat dari 770 orang pada tahun 1976 kepada 873 orang pada tahun 1979 dan 95 peratus daripadanya adalah Bumiputera.³⁴ Selain itu, skim bantuan pelajaran diperkenalkan oleh Yayasan Sabah bagi memberi bantuan dan peluang pendidikan kepada rakyat Sabah. Antara bantuan yang diberikan oleh Yayasan Sabah termasuklah bantuan buku teks, alat tulis, pakaian seragam dan sebagainya kepada pelajar-pelajar sekolah. Bukan itu sahaja, Yayasan Sabah turut memberi biasiswa pelajaran kepada para pelajar yang kurang berkemampuan dari segi kewangan tetapi mempunyai pencapaian akademik yang baik untuk melanjutkan pelajaran ke peringkat pengajian tinggi.

Selain itu, kerajaan BERJAYA juga tidak melupakan kebajikan rakyat negeri Sabah dengan melaksanakan pelbagai rancangan bantuan masyarakat yang tidak terdapat di negeri lain. Antaranya, memberi bantuan kepada orang tua yang berumur 60 tahun ke atas, pakaian-pakaian seragam sekolah dan kasut sekolah serta juga susu percuma untuk kanak-kanak sekolah. Di samping itu, kerajaan juga memberi sagu hati kepada pegawai-pegawai kerajaan sebagai menghargai sumbangan mereka dalam pembangunan negeri. Contohnya, dalam Rancangan Bantuan Orang-orang Tua pada bulan Oktober 1979 yang dilancarkan oleh Menteri Kebajikan dan Perpaduan Negeri, Toh Puan Hajjah Rahimah Stephens. Sehingga Oktober 1980, sejumlah 23,362 orang tua telah menerima bantuan berbentuk \$60 sebulan.³⁵

Kerajaan BERJAYA juga menitikberatkan kemajuan kesihatan dan perubatan penduduk negeri Sabah. Antaranya memberi perhatian kepada penambahbaikan kemudahan hospital di Kota Kinabalu, Sandakan dan Tawau. Pada masa yang sama, hospital baru dibina di Beaufort, Kudat dan Beluran untuk meningkatkan taraf kesihatan penduduk di kawasan itu.³⁶ Perkhidmatan kesihatan luar bandar turut dijalankan bagi membolehkan lebih ramai penduduk luar bandar diberikan perkhidmatan kesihatan. Perkhidmatan doktor udara yang dijalankan dengan bantuan Yayasan Sabah adalah satu usaha kerajaan dalam menyediakan kemudahan perubatan dan kesihatan kepada penduduk yang jauh terpencil di luar bandar.³⁷ Perkhidmatan kesihatan

dan perubahan penting dalam memastikan lahirnya rakyat yang sihat dan terus memainkan peranan dalam pembangunan negara.

Selain itu, kerajaan BERJAYA turut menyediakan banyak kemudahan infrastruktur kepada pembangunan masyarakat dan negara sepanjang penguasaannya dalam politik di negeri Sabah. Di bawah kerajaan BERJAYA, perhubungan udara dan air dimajukan di samping kemajuan pengangkutan jalan raya. Kemudahan sistem perhubungan ini amat penting untuk perkembangan bidang ekonomi negeri Sabah. Dalam hal ini, dapat dilihat melalui Rancangan Malaysia Ketiga, kira-kira \$1,291 juta atau 46.15 peratus daripada perbelanjaan pembangunan diperuntukkan kepada projek-projek pembinaan jalan raya, jambatan, kemudahan di pelabuhan, usaha meningkatkan perhubungan udara dan lain-lain kemudahan.³⁸

Antara projek utama adalah melibatkan pembinaan tiga buah lebuhraya yang merentasi kawasan antara Semporna ke Lahad Datu, Papar ke Beaufort dan Tamparuli ke Ranau bagi menghubungkan kawasan luar bandar dengan kawasan bandar. Pembinaan lebuhraya itu turut membawa kepada pembukaan lebih banyak tanah di kawasan pedalaman untuk pembangunan. Seterusnya, jalan dari Kota Kinabalu ke Sandakan telah dimajukan dan membolehkan kereta motor melaluinya sepanjang tahun. Pembinaan jalan raya Kota Kinabalu-Papar-Kimanis-Keningau pula telah dapat mengurangkan masa perjalanan dari Kota Kinabalu ke wilayah pedalaman di Sabah. Di samping itu, kerja meningkatkan jalan darat dari Keningau ke Nebawan, Nebawan ke Tawau dan Sandakan ke Lahad Datu telah diusahakan. Sehingga tahun 1985, perjalanan darat boleh dilakukan dari Kota Kinabalu melalui Sandakan, Lahad Datu ke Tawau dan juga melalui Keningau, Nebawan ke Tawau.³⁹ Pada masa yang sama, kerajaan BERJAYA telah meningkatkan perkhidmatan udara dengan memperbesarkan lapangan terbang Sandakan, menambahkan kemudahan di lapangan terbang Kota Kinabalu dan memajukan lapangan terbang di Tawau serta bandar-bandar lain.⁴⁰

Selain itu, pembinaan kemudahan di pelabuhan utama turut dijalankan. Antaranya, di Kota Kinabalu (Teluk Sepangar), Sandakan dan Tawau. Misalnya, pelabuhan Tawau telah diperbesarkan untuk membolehkannya pengendalian jumlah eksport yang semakin meningkat. Manakala, di Teluk Sepangar, limbungan dibina bagi mengendalikan minyak dan barangan berat.⁴¹ Di samping itu, projek pembinaan janakuasa hidroelektrik di Tenom-Pangi turut dijalankan bagi membekalkan tenaga elektrik di pusat-pusat utama di sepanjang Pantai Barat dan di kawasan pedalaman. Pembinaan projek ini sekaligus dapat memperbaiki taraf hidup rakyat di kawasan pedalaman.⁴²

Kejatuhan Kerajaan BERJAYA

Secara umumnya, kerajaan BERJAYA telah berjaya menjalankan pelbagai projek pembangunan dan menyediakan pelbagai kemudahan kepada penduduk Sabah ketika berkuasa di negeri tersebut. Namun demikian, pemimpin BERJAYA mula menjalankan dasar-dasar yang tidak disenangi oleh penduduk khususnya kaum Kadazan Dusun dalam tempoh pemerintahan di antara tahun 1981 hingga 1985. Kesilapan dasar kerajaan BERJAYA selepas pilihan raya tahun 1981 telah mengugat kekuasaannya dan melemahkan pentadbirannya dalam arena politik Sabah. Dasar-dasar itu telah dijadikan isu oleh parti pembangkang dalam menjatuhkan pengaruh BERJAYA dalam politik Sabah. Antaranya, dasar Datuk Harris Salleh yang membenarkan pendatang dari Filipina dan Indonesia masuk ke Sabah. Keadaan bertambah buruk apabila pendatang asing itu diberi kad pengenalan biru dan menjadi penduduk Sabah sebagaimana penduduk lain. Kedatangan pendatang asing itu telah mendapat kritikan daripada pemimpin Kadazan Dusun yang bimbang tentang kehadiran pendatang tersebut yang boleh membahayakanimbangan kaum di Sabah dan mengugat kedudukan sosioekonomi mereka.⁴³ Dasar kerajaan ini telah dapat meningkatkan penyokongnya dari penduduk beragama Islam, manakala penduduk Kadazan Dusun berasa tertekan dan timbullah perasaan tidak puas hati terhadap pentadbiran parti BERJAYA di negeri Sabah.

Selain itu, kaum Kadazan Dusun di Sabah yang beragama Kristian juga tidak senang dengan perkembangan dakwah Islam yang dilakukan oleh Majlis Ugama Islam Sabah (MUIS) di bawah kerajaan BERJAYA. Pada masa yang sama, Datuk Harris Salleh selepas memenangi pilihan raya 1981, mula melaksanakan dasar pengislaman kepada kaum Bumiputera bukan Islam sebagai satu proses untuk menyatukan budaya kaum Bumiputera di negeri Sabah. Penduduk Kristian di Sabah berasa bimbang terhadap kegiatan penyebaran dakwah Islam dengan meluas di Sabah dan ini telah memberi peluang kepada golongan anti dakwah Islam untuk menjatuhkan kerajaan yang dianggap terlalu pro-Islam. Golongan tersebut telah memberi sokongan kepada penubuhan Parti Bersatu Sabah (PBS) pimpinan Datuk Joseph Pairin Kitingan. Oleh itu, boleh dikatakan bahawa faktor agama telah menjadi salah satu sebab yang menyebabkan parti BERJAYA jatuh pada tahun 1985.

Isu Tambunan juga merupakan antara faktor parti BERJAYA kehilangan sebahagian besar pengaruh daripada kaum Kadazan Dusun yang seterusnya menyumbang ke arah kejatuhannya. Ini berlaku kerana tindakan Datuk Harris Salleh telah mencabar Datuk Joseph Pairin Kitingan yang selalu mengkritik dasar pentadbirannya. Datuk Joseph Pairin Kitingan kemudian telah keluar dari parti BERJAYA dan bertanding sebagai calon bebas dalam satu pilihan raya kecil di Tambunan yang diadakan pada 29 Disember 1984 dan beliau telah

berjaya mengalahkan calon BERJAYA, iaitu Roger P. Ongkili. Kemenangan Datuk Joseph Pairin Kitingan menyebabkan Datuk Harris Salleh menghapuskan status Tambunan sebagai sebuah daerah pada 1 Januari 1985 dan meletakkannya di bawah Pejabat Daerah Keningau. Dengan itu, semua pejabat dan agensi kerajaan yang terdapat di Tambunan turut ditutup.⁴⁴ Tindakan Datuk Harris Salleh telah menerima banyak kecaman daripada golongan yang bersimpati dengan nasib penduduk Tambunan, sebaliknya, nama Datuk Joseph Pairin Kitingan semakin naik dan popular.

Selain itu, Datuk Harris Salleh telah menyerahkan Labuan kepada kerajaan pusat sebagai Wilayah Persekutuan pada 16 April 1984. Penyerahan Labuan kepada kerajaan pusat adalah sebagai tanda integrasi antara kerajaan pusat dengan kerajaan negeri Sabah. Namun begitu, tindakan Datuk Harris Salleh menyerahkan Labuan dilihat oleh penduduk Sabah sebagai kesediaan Datuk Harris Salleh menyerahkan hak negeri kepada kerajaan pusat. Tindakan tersebut telah menyebabkan beberapa pemimpin BERJAYA bertindak keluar dari parti termasuklah pemimpin Kadazan Dusun, iaitu Datuk Joseph Pairin Kitingan dan menubuhkan Parti Bersatu Sabah (PBS) pada tahun 1985. Penubuhan PBS menyebabkan Datuk Harris Salleh ingin menghapuskan PBS dengan mengadakan pilihan raya tahun 1985. Namun, jangkakan Datuk Harris Salleh silap kerana dalam pilihan raya 1985, PBS mendapat 25 kerusi daripada 48 kerusi yang dipertandingkan. Manakala, parti USNO berjaya mendapat 16 kerusi, parti BERJAYA hanya memperolehi enam kerusi dan Pasok Momogun mendapat satu kerusi. Kekalahan parti BERJAYA dalam pilihan raya menunjukkan penduduk telah mula hilang keyakinan kepada pentadbiran parti BERJAYA di Sabah. Sebaliknya, mereka mula beralih kepada PBS yang diharapkan dapat memperjuangkan hak dan kepentingan penduduk Sabah.

Kesimpulan

Zaman pemerintahan BERJAYA di Sabah dari tahun 1976 hingga 1985 telah membawa banyak pembaharuan dan pembangunan kepada negeri Sabah sama ada dalam bidang politik dan pentadbiran, ekonomi atau sosial. Kejayaan penguasaan parti BERJAYA dalam politik Sabah adalah berasaskan kepada parti berbilang kaum yang telah berjaya memenangi keyakinan rakyat Sabah. Kerajaan BERJAYA telah mempertahankan hak demokrasi dan mewujudkan kebebasan menjalankan kegiatan keagamaan, kebebasan bersuara dan konsep tanggungjawab bersama dalam menjalankan rancangan pembangunan. Kerajaan BERJAYA juga mengekalkan hubungan mesra dengan kerajaan pusat supaya terus mendapat sokongan dan restu daripada kerajaan pusat.

Dari segi ekonomi pula, kerajaan BERJAYA telah melaksanakan projek pembangunan tanah, pertanian, perikanan, perhutanan, perniagaan dan perindustrian dengan menubuhkan badan-badan yang memainkan peranan dalam memajukan sektor ekonomi tersebut dan sekaligus dapat memerangi kemiskinan rakyat di kawasan luar bandar khususnya. Dalam bidang sosial pula, kerajaan BERJAYA tidak ketinggalan memberi perhatian kepada pembangunan masyarakat, perpaduan rakyat, kemajuan pendidikan, perkhidmatan kesihatan dan perubatan, kebajikan masyarakat dan pembangunan kemudahan infrastruktur di negeri Sabah sepanjang zaman pentadbirannya.

Bagaimanapun, pada zaman akhir penguasaan parti BERJAYA dalam politik Sabah, kerajaan BERJAYA telah bergelut dengan pelbagai isu yang telah membawa kepada kemerosotan dan seterusnya kejatuhan BERJAYA dalam politik Sabah. Isu pendatang haram, isu agama, isu Tambunan dan isu penyerahan Labuan kepada kerajaan pusat adalah antara isu utama yang membangkitkan perasaan tidak puas hati rakyat Sabah kepada kerajaan BERJAYA. Akhirnya, BERJAYA telah ditewaskan oleh sebuah parti pembangkang, Parti Bersatu Sabah (PBS) dalam pilihan raya tahun 1985. Dengan itu, berakhirlah zaman pentadbiran kerajaan BERJAYA di negeri Sabah. Namun demikian, tidak dapat dinafikan parti BERJAYA telah membawa banyak kemajuan kepada negeri Sabah ketika menguasai kerajaan Sabah.

Nota

- ¹ Pada 27 Mei 1961, Perdana Menteri Persekutuan Tanah Melayu, Tunku Abdul Rahman mengumumkan gagasan Malaysia dalam persidangan dengan Persatuan Wartawan Luar Negeri Asia Tenggara di Hotel Adelphi, Singapura. Gagasan itu bertujuan untuk menggabungkan Tanah Melayu, Singapura, Brunei, Sabah dan Sarawak. Dengan cara itu, negeri-negeri tersebut dapat mencapai kemerdekaan melalui pembentukan sebuah kesatuan politik yang dinamakan Malaysia. *North Borneo News and Sabah Times*, 29 May 1961, hlm. 1 dan 6; 10 June 1961, hlm. 1 dan 6; 16 September 1963, hlm. 47. Lihat juga Jeffery G. Kitingan & Maximus J. Ongkili (eds.), *Sabah 25 Years Later 1963-1988*, Kota Kinabalu: Institute For Development Studies (Sabah), 1989, hlm. 61; James P. Ongkili, *Nation-building in Malaysia 1946-1974*, Singapore: Oxford University Press, 1985, hlm. 152; Mohd. Noor bin Abdullah, *Kemasukan Sabah dan Sarawak ke dalam Persekutuan Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1979, hlm. 35.
- ² Mohammad Agus Yusoff, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, Kuala Lumpur: Laser Skill Sdn. Bhd., 1992, hlm. 29. Lihat juga Cecilia Leong, *Sabah The First 100 Years*, Kuala Lumpur: Percetakan Nan Yang Muda Sdn. Bhd., 1982, hlm. 225; Ho Hui Ling, "Gagasan Malaysia: Satu Kajian Mengenai Peranannya Terhadap Perkembangan Parti Politik Di Sabah, 1961-1963", Mohd Sarim Hj Mustajab & G. Anantha Raman (eds.), *Sabah Dalam Konteks Pembinaan Nasion Malaysia (Prosiding Seminar Kebangsaan Pembinaan Nasion Malaysia 2003)*, Kota Kinabalu: Pusat Penataran Ilmu dan Bahasa, Universiti Malaysia Sabah, 2004, hlm. 63-64.
- ³ Untuk penubuhan parti USNO, lihat Ho Hui Ling, "Gagasan Malaysia: Satu Kajian Mengenai Peranannya Terhadap Perkembangan Parti Politik Di Sabah, 1961-1963", hlm. 65.
- ⁴ Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, Kuala Lumpur: Dinamika Kreatif, 1978, hlm. 8; Margaret Clark Roff, *The Politics of Belonging: Political Change in Sabah and Sarawak*, Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1974, hlm. 58-59. Lihat juga Mohammad Agus Yusoff, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, hlm. 35; Ho Hui Ling, "Gagasan Malaysia: Satu Kajian Mengenai Peranannya Terhadap Perkembangan Parti Politik Di Sabah, 1961-1963", hlm. 66.
- ⁵ Edwin Lee, "The Emergence of Towkay Leaders in Party Politics in Sabah", *JSEAH*, Vol. IX, No. 2, September 1968, hlm. 306-309. Rujuk juga Bruce Ross-Larson, *The Politics of Federalism: Syed Kechik in the East Malaysia*, Singapore: Bruce Ross-Larson, 1976, hlm. 3-4; Margaret Clark Roff, *The Politics of Belonging*, hlm. 61; Jeffery G. Kitingan & Maximus J. Ongkili (eds.), *Sabah 25 Years Later 1963-1988*, hlm. 62; Cecilia Leong, *Sabah The First 100 Years*, hlm. 227.

- ⁶ Jenar Lamdah, *Datuk Harris Salleh Dengan Politik Sabah*, Kuala Lumpur: Affa Sendirian Berhad, 1981, hlm. 38. Lihat juga Ranjit Singh D.S., "Ethnicity, Development and Federal State Relation in Sabah and Sarawak, 1963-1990", Edmunc Terence Gomez and Robert Stephens (eds.), *The State, Economic Development and Ethnic Co-Existence in Malaysia and New Zealand*, Kuala Lumpur: CEDER, 2003, hlm. 59.
- ⁷ Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 75; Subky Latif, *Suka Duka Politik Tun Abdul Razak*, Kuala Lumpur: Amir Enterprise, 1976, hlm. 108; R.S. Milne & K. Mauzy Diane, *Politik dan Kerajaan di Malaysia*, Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1982, hlm. 268-272.
- ⁸ Mohd. Yusof Jalil, *Sabah - Matinya Parti Berjaya*, Kuala Lumpur: Dinamika Kreatif, 1979, hlm. 84; Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris: A collection of Speeches by Datuk Harris bin Mohd Salleh as Chief Minister of Sabah 1976-1985*, Kuala Lumpur: Penerbit Warisan, 1986, hlm. 446; Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia-Yayasan Sabah, 1986, 1986, hlm. 118.
- ⁹ Mohammad Agus Yusoff, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, hlm. 42; Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 91. Lihat juga Datuk Dr. Herman J. Luping, *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah (1960-1994)*, Kuala Lumpur: Magnus Books, 1994, hlm. 301-306.
- ¹⁰ Selepas Tun Muhammad Fuad Stephens terkorban dalam nahas udara, berlaku rombakan dalam pucuk pimpinan parti BERJAYA. Kongres parti BERJAYA yang pertama diadakan pada 17 Mac 1977 di Kota Kinabalu telah sebulat suara memberi mandat pimpinan kepada Datuk Harris Salleh sebagai Presiden BERJAYA menggantikan Tun Muhammad Fuad Stephens, Datuk James Ongkili sebagai Timbalan Presiden dan Tuan Haji Muhammad Noor Mansor sebagai Setiausaha Agung. Pemimpin lain yang kekal dalam exco BERJAYA termasuklah Datuk Soffian Koroh, Tan Sri Datuk Yeo Pao Tzu dan Lim Guan Seng. Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 102. Lihat juga Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 119-120; Ismail Yusoff, *Politik dan Agama di Sabah*, Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, 1997, hlm. 96; Datuk Dr. Herman J. Luping, *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah (1960-1994)*, hlm. 306.
- ¹¹ Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 103.
- ¹² Mohd. Yusof Jalil, *Sabah - Matinya Parti Berjaya*, hlm. 101.
- ¹³ Mohammad Agus Yusoff, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, hlm. 42-43; Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 120.

- ¹⁴ Jenar Lamdah, *Datuk Harris Salleh Dengan Politik Sabah*, hlm. 91; Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 120.
- ¹⁵ Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 101.
- ¹⁶ *Ibid.*, hlm. 135.
- ¹⁷ Yahya Ismail, *Isu Giliran Ketua Menteri Sabah*, Selangor: Usaha Teguh Sdn. Bhd., 1995, hlm. 4.
- ¹⁸ Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 453.
- ¹⁹ Vejay Balasubramanian, *Politik, Nasionalisme dan Federalisme di Malaysia*, Shah Alam: Penerbit Fajar Bakti, 1998, hlm. 139.
- ²⁰ Yahaya bin Ismail, *Ke Mana USNO?*, Kuala Lumpur: Dinamika Kreatif, 1979, hlm. 113.
- ²¹ Jenar Lamdah, *Datuk Harris Salleh Dengan Politik Sabah*, hlm. 115.
- ²² Mohd. Yusof Jalil, *Sabah - Matinya Parti Berjaya*, hlm. 80; Jenar Lamdah, *Datuk Harris Salleh Dengan Politik Sabah*, hlm. 122.
- ²³ Maklumat lanjut, lihat Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 332-333.
- ²⁴ Mohd. Yusof Jalil, *Sabah - Matinya Parti Berjaya*, hlm. 152-153.
- ²⁵ *Ibid.*, hlm. 142.
- ²⁶ Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 453.
- ²⁷ Datuk Dr. Herman J. Luping, *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah (1960-1994)*, hlm. 331.
- ²⁸ Masyarakat umum di negeri Sabah telah memberi maksud bahawa skim ABC ialah A untuk pemimpin Atasan, B untuk pemimpin Bahagian dan C untuk pemimpin Cawangan.
- ²⁹ Mohd. Yusof Jalil, *Sabah - Matinya Parti Berjaya*, hlm. 138-139. Lihat juga Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 495.
- ³⁰ Objektif lain dasar ekonomi kerajaan BERJAYA di negeri Sabah termasuklah menggalakkan penggunaan hasil-hasil bumi negeri selaras dengan dasar perindustrian kayu-kayan, pertanian dan pelancongan; menggalakkan dan menyokong pelaburan-pelaburan swasta tempatan dan luar negeri dengan mengadakan iklim pelaburan yang menarik; memimpin perkembangan pembangunan perniagaan terutamanya di kalangan bumiputera selaras dengan Dasar Ekonomi Baru Negara serta memajukan infrastruktur sosial dan fizikal bagi mencapai matlamat-matlamat di atas. Yahya b. Ismail, *Berjaya di Tengah-Tengah Politik Malaysia*, hlm. 136.
- ³¹ Jeffery G. Kitingan & Maximus J. Ongkili (eds.), *Sabah 25 Years Later 1963-1988*, hlm. 87.
- ³² Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 453-454.
- ³³ Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 121.
- ³⁴ Jeffery G. Kitingan & Maximus J. Ongkili (eds.), *Sabah 25 Years Later 1963-1988*, hlm. 297.

- ³⁵ Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 459.
- ³⁶ Jeffery G. Kitingan & Maximus J. Ongkili (eds.), *Sabah 25 Years Later 1963-1988*, hlm. 73.
- ³⁷ Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 454.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 178-180.
- ⁴⁰ Ibid., hlm. 182-184.
- ⁴¹ Ibid., hlm. 185. Rujuk juga Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 459.
- ⁴² Bill Campbell (ed.), *Sabah Under Harris*, hlm. 459.
- ⁴³ Hairi Abdullah, Abdul Samad Hadi & Zulkifly Haji Mustapha, *Sabah: Perubahan Dalam Pembangunan*, hlm. 123.
- ⁴⁴ Datuk Dr. Herman J. Luping, *Sabah's Dilemma: The Political History of Sabah (1960-1994)*, hlm. 335-337. Lihat juga Mohammad Agus Yusoff, *Politik Akomodasi di Sabah 1962-1992*, hlm. 70.